

PEDAQOJİ PSIXOLOGIYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

UOT 159.9

**UŞAQLARDA ƏXLAQİ DAVRANIŞIN VƏ MƏSULİYYƏT
HİSSİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Şahnaz Mustafa qızı Quliyeva

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

ORCID: 0000-0002-7648-502X

E-mail: shahnaz1969@mail.ru

Natəvan Füzuli qızı Səfərova

ORCID: 0009-0006-2242-4826

E-mail: natavansafarova92@gmail.com

Açar sözlər: uşaq, şəxsiyyət, əxlaq, məsuliyyət, dost, kollektiv, hiss, borc.

Ключевые слова: ребенок, личность, мораль, ответственность, друг, коллектив, чувство, долг.

Key words: child, personality, morality, responsibility, friend, collective, feeling, debt.

Müasir dövrdə psixologiya elminin əsas məsələlərindən biri uşaqlarda əxlaqi davranış və məsuliyyət hissini düzgün formalaşmasının psixoloji əsaslarını aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Biz bilirik ki, bu prosesdə cəmiyyət xüsusi rol oynamaqla həm sosial qruplar vasitəsilə, həm də kütləvi informasiya vasitələri ilə, eyni zamanda, təbliğat vasitələri ilə əxlaqi davranışın, borc və məsuliyyət hissini formalaşmasında əsas rol oynayır. Uşaqların əxlaqi davranışının, borc və məsuliyyət hissini formalaşması prosesi mürəkkəb xarakter daşımaqda ardıcıl və müntəzəm olaraq həyata keçirilən xüsusi rəhbərlik tələb edir. Əxlaq – ictimai şüurun formalarından biri olub, insanların mənəvi simasını, özünə, başqalarına bütövlükdə cəmiyyətə münasibətini ifadə edən keyfiyyətlərin məcmusudur və cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişdikcə əxlaqi keyfiyyətlərdə də dəyişikliklər olmuşdur. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə uşaqların davranışının düzgün formalaşması üçün onlara aşılana əxlaqi keyfiyyətlər min illər boyu xalq tərəfindən yaradılmış olan əsas ümumbəşər əxlaqi sərvətləri, həm də insanların davranış və qarşılıqlı münasibətlərinə aid müasir normaları əhatə edir ki, bu normalar da uşaqlara lap kiçik vaxtlardan etibarən üzv olduğu kiçik sosial qruplar vasitəsilə aşılır. Uşaqlara aşılana əxlaqi keyfiyyətlərin sosial-psixoloji mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o istənilən situasiyada öz insanpərvərlik, nəzakətlik, sadəlik, ədəblilik, mərifətlik, vətənpərvərlik, xeyrxahlıq, düzlük, doğruluq, əməksevərlik kimi keyfiyyətləri ilə ətrafdakılara nümunə olsun. Bu baxımdan ailə ilkin sosial qrup kimi cəmiyyətin əsas tərkib hissəsi olmaqla xüsusilə böyük rol oynayır. Böyüklərlə ünsiyyət prosesində uşaqlar xalqımıza məxsus əxlaqi sərvət və ideallar sisteminə yiyələnməklə öz davranış və rəftarını tənzimləməyi öyrənir. Ona görə də valideynlər kiçik yaşlarından etibarən uşaqlarla münasibətləri düzgün qurmalı və onlarda özünütərbiyənin düzgün formalaşmasına çalışmalıdırlar ki, yenidən tərbiyəyə ehtiyac duyulmasın. Bunun üçün də uşaqlarla münasibət hörmət və tələbkarlıq prinsipinə əsaslanmalı və onların hər bir davranış və rəftarının motivinə xüsusi diqqət yetirilməli, lazım olduqda düzgün istiqamət verilməlidir. Əxlaqi davranışın düzgün formalaşması üçün situasiyadan asılı olaraq müvafiq üsul və vasitələrdən istifadə

edilməlidir. Əksinə, müvafiq üsul və vasitələrdən düzgün istifadə edilməməsi nəinki uşaqların davranış və rəftarındakı qüsurların aradan qalxmasına səbəb olmur, həm də həmin qüsurların daha dərin köklər salmasına, yeni mənfəi əlamətlərin daxil olmasına gətirib çıxarmaqla əxlaqi şüurun düzgün formalaşmamasına səbəb olur [3, s.57-58].

Çox vaxt böyüklər tərəfindən uşaqlara öz davranış və rəftarında əxlaqi biliklərə malik olduqları halda ona əməl etmədikləri tez-tez irad tutulur. Bu tez-tez tutulan iradların sosial- psixoloji nəticəsi ondan ibarətdir ki, uşaqlarda özünə qarşı inam itir, biliklə əməl arasında əlaqə pozulur, biliyin tətbiqi üçün münasib şərait yaranmır. Bu baxımından valideynlər yalnız öyüd-nəsihətçi olmaqdan uzaqlaşmalı və uşaqlarda əldə etdikləri əxlaqi bilik və təsəvvürləri öz davranışlarına tətbiq etmək meylli və adəti yaratmağa çalışmalıdırlar. Bunu isə yalnız sözlə, verbal yolla həyata keçirmək mümkün deyildir. Hər şeydən əvvəl uşaqların şüuruna yeridilən əxlaqi bilik və anlayışlar onların inamına çevrilməlidir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlarda əxlaqi bilik və anlayışların inama çevrilməsi üçün həmin bilik və anlayışların davranış motivləri və onlara uyğun əxlaqi adətlər sistemində möhkəmləndirilməsi tələb olunur. Uşaqlara müsbət əxlaqi hissləri aşılamaq üçün elə situasiya yaratmaq lazımdır ki, onlar bu zaman qüvvətli müsbət nümunə ilə qarşılaşsın, həmin prosesdə iştirak edərək müvafiq hisslər keçirsin. Uşaqlar bu zaman öz inam və ideali mövqeyindən çıxış edərək özünü və bütün ətrafdakıları qiymətləndirməyə başlayır. Bu prosesdə böyüklerin, valideynlərin uşaqlara olan münasibəti güclü xarici təsir qüvvəsi kimi özünü göstərir. Uşaqların xarici təsirlə daxili aləminin qarşılıqlı əlaqəsinin, ona göstərilən xarici təsirə şəxsi münasibətinin xarakteri burada mühüm rol oynayır. Ona görə də uşaqların şəxsi təcrübəsi böyüklerin ondan tələb etdiyi əxlaq normalarına zidd olarsa, bu zaman uşaqlar bu tələbləri formal olaraq mənimsəyər, ona yalnız böyüklerin nəzarəti zamanı əməl edər. Həyatı hadisələr göstərir ki, uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlər düzgün qurulmadıqda böyüklerin tələblərinə formal şəkildə tabe olmur, özünü ona qarşı qoyur, öz şəxsi əqidəsində qalır və özünə yoldaşlıq mühiti, yəni referent qrup seçir, davranış və rəftarını da həmin qrupun normaları əsasında tənzimləyir. Belə uşaqların normal şəraitdə valideynlərinin tələblərini mənimsəməsi və onu öz tələbinə çevirməsi birdən-birə baş vermir, bu bir sıra mərhələlərdən keçməli olur. İlk dövrlərdə uşaqlar həmin tələbi xarici, məcburi tələb kimi qəbul etməli olur və sonra isə həmin tələbi könüllü olaraq qəbul edir, öz vəzifəsini, borcunu dərk edir. Son mərhələdə kənarında verilən əxlaqi tələb uşaqların şəxsi və daxili tələbinə çevrilməklə özünə qarşı həqiqi tələbkərlilik meydana gəlir.

Uşaqlarda əxlaqi şüurun düzgün formalaşması üçün kiçik yaşlarından onun şüuruna, hisslərinə, davranışına məqsədyönlü, ardıcıl olaraq təsir göstərmək lazımdır. Bunun üçün cəmiyyətin əxlaqi idealları və tələbləri ilə tanış etmək, əxlaqi bilikləri əxlaqi əqidələrə çevirmək, bu əqidələrin sistemini yaratmaq; sabit əxlaqi hisslər və əxlaqi keyfiyyətlər, yüksək davranış mədəniyyəti və əxlaqi adətləri formalaşdırmaq lazımdır. Ona görə də uşaqlar özlərində şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirməli və öz davranışlarındakı bu və ya digər nöqsanı aradan qaldırmalarına cəhd göstərmək şüurunu formalaşdırmaq lazımdır. Onların öz şəxsiyyətinə tənqidi yanaşması, öz davranışlarını təhlil edib qiymətləndirməsi, qüsurlarını görməsi və dərk etməsi hissini düzgün inkişafı əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasında uşaqlarda özünütərbiyə proqramının düzgün tərtib edilməsi, yəni hansı keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazım gəldiyini, hansılarının isə aradan qaldırmağın zəruru olduğunun müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, buna valideynlər yaxından köməklik göstərməlidirlər. Kiçik yaşlarından uşaqlarla münasibət düzgün qurulduqda özünütərbiyə prosesi də düzgün formalaşır ki, nəticədə uşaq öz dav-

raniş və rəftarına düzgün nəzarət edir və qiymətləndirir. Qeyd etdiyimiz bütün bu proseslər uşaqlarda əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasını sosial-psixoloji baxımından tənzimləyir.

Ata-ananın bütün hərəkətləri, düşüncələri, fəaliyyət və davranışları uşaqlarda şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında mənfi və müsbət istiqamətdən təsir göstərir. Çünki valideynlər uşaqlarının davranışlarına fikir verdikləri kimi uşaqlar da öz ata-analarının hərəkətlərinə göz qoyur, onları bir etalon kimi götürərək davranış və rəftarları ilə maraqlanırlar. Sözü ilə əməli vəhdət təşkil etməyən valideynlərin davranış və rəftarı uşaqların mənlilik şüuruna təsir edir. Ona görə valideynlər unutmamalıdır ki, o, öz uşaqlarının hərtərəfli şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasına görə dövlət qarşısında hüquqi və ictimai məsuliyyət daşıyır. Uşaqlar üçün valideyn nümunəsindən təsirli vasitə yoxdur. Bu səbəbdən də valideynlər öz davranışına, danışığına, insanlarla münasibətinə fikir verməli, əxlaq normalarına hörmətlə yanaşmalı və uşağına nümunə olmalıdır. Çünki uşaqlar öz ata və analarının timsalında sosial təcrübəni mənimsəyərək şəxsiyyət kimi formalaşırlar [5, s.206, 207].

Uşaqların davranışının formalaşmasında valideynlərinin şəxsi nümunəsi daha böyük əhəmiyyət daşıyır. Kiçik yaşlı uşaqların gözündə ana və ata etalondur. Buna görə də valideyn uşağını şəxsiyyət kimi düzgün formalaşdırmaq üçün özü ardıcıl olaraq özünütərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Özünütərbiyə bilavasitə qabaqcıl mütərəqqi ictimai əxlaqla əlaqədardır. Uşaq cəmiyyətdə mövcud olan mütərəqqi əxlaqın tələblərini mənimsəmək, onu öz əqidəsinə, vərdislərinə çevirmək, mütərəqqi ictimai əxlaqın tələblərini öz hərəkət və davranışlarının meyarı etmək yolu ilə özünü düzgün istiqamətdə tərbiyə edə bilər. Uşaqların özünütərbiyə prosesi müxtəlif amillərə istinad etməklə qızların əxlaqi həyatının müxtəlif sahələrində özünü müxtəlif şəkillərdə sosial-psixoloji baxımdan təzahür etdirir. Özünütərbiyənin əsas istinad vasitələrindən biri özünənəzarətdir. Uşaq özünə nəzarət etməyi, öz nöqsanlarını görməyi, öz davranış və rəftarına kənardan baxa bilməyi, öz əməllərində yaxşını pisdən seçməyi bacarmalıdır ki, öz əxlaqi şüurunu, şəxsiyyətini düzgün inkişaf etdirə bilsin.

Uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşmasında həm də onun ünsiyyətdə olduğu dostlar kiçik sosial qrup kimi əsas rol oynayır. Uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşmasında nəinki dostlar, hətta onların valideynləri də vasitəli şəkildə təsir göstərir. Bunun üçün də valideynlər hər zaman öz uşaqlarının dost seçiminə nəzarət etməli və onların valideynlərinin şəxsiyyəti ilə maraqlanmalıdırlar.

Bəzi ailələrdə uşaqlarla düzgün qurulmayan münasibət onların ailədə təcrid olunmasına səbəb olur ki, bu da onların ailədə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsinə səbəb olur. Belə uşaqların bəzən həmyaşlı uşaqlar arasında da ünsiyyət tələbatı ödənilmədiyindən onlar əksinslər arasında ünsiyyət tərəfdaşı axtarmalı olurlar ki, bu zaman da onların seçimi düz və ya səhv ola bilər. Ona görə də hər bir ailədə uşaqların əxlaqi davranışının düzgün formalaşması üçün ona sağlam mühit yaradılmalı, onunla münasibətdə onun maraqları, tələbat-motivasiya sahəsi nəzərə alınmalıdır. Ən vacib psixoloji məsələlərdən biri uşaqlarda əxlaqi davranışın düzgün formalaşması üçün onun xarakteri, temperament və qabiliyyətlərinin tipi nəzərə alınmalı, onlarla ümumi deyil, fərdi münasibət qurulmalı, eyni zamanda, davranış və rəftarlarının düzgün inkişafı ilk növbədə məsuliyyət hissi düzgün formalaşdırılmalıdır. Məsuliyyət hissi uşaqların hər bir hərəkət və davranışının yalnız özü üçün deyil, ailə üçün də nə ilə nəticələnəcəyini başa düşməyə imkan yaradır. Bu baxımdan da məsuliyyət hissi uşaqların nə etdiyinin mənasını düzgün, şüurlu olaraq dərk etməsini nəzərdə tutur. Məsuliyyət hissində malik olan uşaqları heç də cəzadan qorxduğu üçün deyil, ailəni, qohumları pis vəziyyətə salmamaq üçün pis hərəkətlərdən əl çəkir və hər bir hərəkətinə diqqət yetirir. Məsuliyyət hissi uşaqların ləyaqətlə

davranmağa, fəaliyyət göstərməyə təhrik edən qüvvətli hisslərdən olmaqla onlarda əxlaqi şüurun düzgün inkişafına xidmət edir.

Uşaqların davranışı, hərəkəti, fəaliyyəti cəmiyyətlə bağlıdır. Odur ki, əxlaqi şüurun obyektini ayırı-ayrı adamlar, insan qrupları, rəfiqələr, dostlar, münasibətdə olduğu qızlar və oğlanlar, onlar arasındakı münasibətlər, həyatı hadisələr, eləcə də öz hərəkət və davranışı ola bilər. Əgər bu hadisələrə münasibət mövcud cəmiyyətin birgə yaşayış qaydalarına uyğun gələrsə, müəyyən əxlaq normalarına müvafiqdirsə, o zaman uşaqlarda müsbət əxlaqi hisslər yaranır. Bəzən də uşaqlar cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına uyğun hərəkət etmir, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutur. Bu halda onda fərdiyyətçilik, bədxahlıq, paxıllıq və s. kimi mənfi əxlaqi hisslər kök salır. Öz hərəkət və davranışının ictimai əxlaq, sosial normalara, milli-mənəvi dəyərlərə uyğun gəlmədiyini dərk edən və bunun üçün dərin iztirab keçirən uşaqlarda təəssüf, heyifsilənmək, utanmaq, xəcalət çəkmək kimi əxlaqi hisslər baş qaldırır. Müxtəlif həyat şəraitində yaşayan qızların əxlaqi hissləri, düşüncələri də məzmun etibarlı ilə bir-birindən tamamilə fərqlənir. Uşaqların əxlaqi davranışlarının düzgün formalaşmasında tərifi və məzəmmət olunma, rəğbətləndirmə və cəzalandırma mənfi təhriklərin və düzgün olmayan davranış formalarının qarşısını alır. İstərsə ailədə, istərsə də məktəbdə tərifi-lənmə və rəğbətləndirmə şişirdilməməli, eyni zamanda məzəmmət və cəzalandırma da ədalətli olmalıdır. Uşaqları tərifiylərkən və rəğbətləndirərkən çalışmaq lazımdır ki, davranış və rəftarlarına müvafiq dəyərləndirmə aparılsın ki, bu uşaqların özləri tərəfindən davranış və rəftarlarının düzgün qiymətləndirilməsinə və özünütərbiyənin, özününəzarətin düzgün formalaşmasına imkan yaratsın. Uşaqlarda əxlaqi davranışın və məsuliyyət hissini düzgün formalaşmasında məktəb, şagird kollektivi də əsas və daha uğurlu rol oynayır. Hər bir şagird kollektivi öz üzvlərinə təsir edir və onlardan müvafiq davranış tərzinə əməl etməyi tələb edir. Müəllim və şagird kollektivinin uşaqların əxlaqi davranışının düzgün formalaşmasında sağlam tənqidi, ciddi tələbkarlığı qüsurların aradan qaldırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbdə uşaqların əxlaqi davranışının formalaşmasında müəllimin sözü ilə əməli vəhdət təşkil etməli və müəllim şəxsi nümunəsindən düzgün istifadə etməlidir. Şagird kollektivinin üzvləri arasındakı dostluq, qarşılıqlı anlaşma, bir-birinin qayğısına qalmaq, bir-birinin sevincinə və kədərinə şərik qalmaq, eyni zamanda uşaqların bəzilərinin rəftar və davranışlarında özünü göstərən laqeydlilik, lovğalıq, təkkəbürlülük, kobudluq və s. keyfiyyətlər sosial-psixoloji baxımdan uşaqların davranış və rəftarının formalaşmasına öz təsirini göstərir. Şagird kollektivi hər bir uşağın özünü düzgün dərk etməsində, öz davranış və rəftarını sosial normalar əsasında düzgün qiymətləndirilməsinə məsuliyyətlə yanaşmasında mühüm rol oynayır və uşaqların şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasında sağlam rəqabət aparmalarına imkan yaradır. [3, s. 59-60]. Müasir dövrdə Qərbi dövlətlərinə inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda inteqrasiyanın mahiyyəti uşaqlara düzgün anladılmalıdır və onlar dərk etməlidirlər ki, dünyanın hansı məkanında olmasından asılı olmayaraq, xalqımıza məxsus və bizim bir azərbaycanlı kimi tanınmağımızda müsbət milli əxlaqi keyfiyyətlərimizi hər zaman davranış və rəftarlarında əks etdirməli, bunun üçün hər zaman məsuliyyət hissini unutmamalı və elmi inkişafı inteqrasiyaya uyğunlaşmalıdırlar. Ona görə də istər ailədə, istər məktəbdə, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət çərçivəsində planlı, ardıcıl, mütəşəkkil təlimatlandırma işləri aparmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə uşaqların hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşdırılması Psixologiya elminin və cəmiyyətin diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biridir. Bu baxımından uşaqlarda əxlaqi davranış və məsuliyyət hissini düzgün formalaşdırılması xüsusi aktuallıq

kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə uşaqlarda müasir dövrdə əxlaqi davranış və məsuliyyət hissinin düzgün formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları təhlil edilmiş və əldə edilmiş psixoloji faktlar Psixologiya elminin bu istiqamətdə araşdırmalarına elmi töhfə olmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə uşaqlarda əxlaqi davranış və məsuliyyət hissinin düzgün formalaşdırılmasında həm valideynlər, həm də müəllimlər üçün istinad mənbəyi olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 345 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.
3. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1967, 350.
4. Əliyev R.I. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000, 195 s.
5. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s
6. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.V. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2006, 258 s.
7. Quliyeva Ş.M. Ümumpsiholoji praktikum. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2021, 428 s.

Ш.М. Кулиева, Н.Ф. Сафарова

Психологические вопросы формирования нравственного поведения и чувства ответственности у детей

Резюме

В статье говорится о психологических основах правильного формирования нравственного поведения и чувства ответственности у детей в современное время. В этом процессе уделяется внимание психологическим аспектам особой роли общества, особенно социальных групп, средств массовой информации и пропаганды в формировании нравственного поведения детей, чувства долга и ответственности, с научно-теоретической и практической точки зрения. Взгляд процесс формирования у детей нравственного поведения, чувства долга и ответственности Его сложный характер требует специального руководства, последовательно и регулярно реализуемого, что подробно анализируется в статье.

Ş.M. Quliyeva, N.F. Safarova

Psychological issues of formation of moral behavior and sense of responsibility in children

Summary

The article talks about the psychological foundations of the correct formation of moral behavior and sense of responsibility in children in modern times. In this process, attention is paid to the psychological aspects of the special role of society, especially social groups, and mass media and propaganda in the formation of children's moral behavior, sense of duty and responsibility, from a scientific-theoretical and practical point of view. The process of forming children's moral behavior, sense of duty and responsibility Its complex nature requires special guidance that is consistently and regularly implemented, which is extensively analyzed in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2024